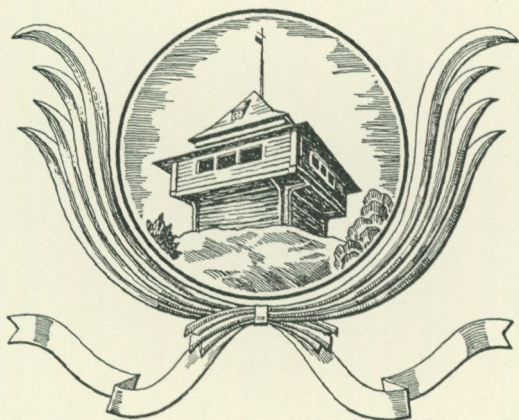

NORDISKA MUSEETS och
SKANSENS ÅRSBOK 1933

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 3

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag, med motiv från Tyresö slott, är utfört efter akvarell
av konstnären S. O. Lindström

*Tryckt hos Victor Pettersons Bokindustriaktieföretag
Stockholm 1933*

TYRESÖINDUSTRIERNA PÅ MARIA SOFIA DE LA GARDIES TID

Av B. BOËTHIUS.

Maria Sofia De la Gardie, riksmarsken Jakob De la Gardies och Ebba Brahes dotter, har fått ett ryktbart namn i vår materiella odlings hävder. Redan kontrastverkan har bidragit därtill. Efter att ha glänst som hovets främsta prydnad vid Kristinas lysande fester gick hon under ett långt liv helt upp i en praktisk verksamhet av ovanlig omfattning. Genom denna kom hon att framstå som en föregångskvinna under emancipationstiderna på 1800-talet. Peter Wieselgren hade, efter en alltför flyktig blick i hennes affärsarkiv, chevalereskt hyllat henne som företagerska i »Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män». Det var då endast naturligt, att

Vignett. Fig. 1. Vattenstämpel från Uddby pappersbruk innehållande Oxenstiernska vapnet.

Ellen Fries gav henne en hedersplats i sitt galleri över kvinnor, som förtjänat namnkunnighet. Tränger man djupare in i räkenskapernas siffror och processakternas trätor, bleknar nog mycket av glansen bort. Men kvar står alltid ett öde, som fångslar. Det är värt vår uppmärksamhet också därför, att det återspeglas i ett ovanligt rikhaltigt källmaterial, intimt belysande sidor av livet, som ej alltid äro lätta att komma åt i äldre tider. Grevinnan själv ägnade mycket intresse åt sitt arkiv, som vi till stora delar alltjämt ha kvar, fastän splittrat mellan Lunds universitetsbibliotek och Riksarkivet. Därjämte var hon, till och med efter det processlystna 1600-talets måttstock, en osedvanligt ivrig processmakerska. Den som gjorde sig möda att genomgå Sotholms häradsrätts, Stockholms kämnärsrätters och rådstugurätts, Svea hovrätts och justitierevisionens protokoll och handlingar skulle lätteligen kunna samla material till en stor bok enbart om Tyresö under hennes tid. För den uppgift, som här ålegat mig, ha hennes egna papper fått göra till fyllest, och ej ens dessa ha fullständigt kunnat utnyttjas. De uppgifter, som insamlats, torde dock ge en ganska klar om än schematisk bild av den industriella verksamheten vid Tyresö under grevinnan Maria Sofias tid.¹

Den gamle riksmarsken kan icke helt frikännas från det bristande sinne för ekonomiska proportioner, som blev så ödesdigert för hans barn. Men han samlade väldiga godsrikedomar i sina händer, och han var full av iver att utnyttja sina domäners mångskiftande möjligheter. Han blev därför en föregångsman också på förädlingsindustriernas område. Efter

¹ En biografi över Maria Sofia De la Gardie av förf. återfinnes i Svenskt biografiskt lexikon, band 10 (1931). De notiser, som där lämnas om industrierna vid Tyresö, ha här väsentligen fullständigats och i ett par punkter beriktigats beträffande lokaliseringen. Belysande för bakgrunden till verksamheten äro bl. a. G. H. Stråle, Alingsås manufakturverk (1884), H. Rosman, Textilfabrikerna vid Barnängen (1929) och S. Ambrosiani, Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt (Molæ chartariae suecanae, 1, 1923) samt densammes Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige, 1923).

Fig. 2. Detalj av Gabriel Bodings karta 1748 över Tyresö säteri. Efter original i samlingarna på Tyresö slott. På utsnittet återfinnas Vättinge, Follbrinkströmmen («Stålbuk») och Uddby («Såggwarn, Miölqwarnar, Papperbruk»). Vantmakeriet låg sannolikt på den plats, som på kartan upptages av »Bruks Folkets Byggningar.»

hans död fullföljde Ebba Brahe med energi och intresse hans uppslag. Maria Sofia hade alltså eggande föredömen att utgå från, då hon tidigt blev hänvisad till sina egna krafter. Hennes make, den mäktige rikskanslerns brorson Gustav Gabrielsson Oxenstierna, avled redan 1648. Den tjuogoettåriga änkan ställdes därigenom inför uppgiften att taga hand om ett av tidens stora, i olika delar av landet spridda godskomplex. Kärnan däri utgjordes av mannens stamgods Tyresö jämte kringliggande egendomar, Skarpnäck i Brännkyrka och Farsta (nu Gustavsberg) på Värmdön samt angränsande hemman

och skogar ända till Sandemar och Dalarö. Av hennes övriga besittningar må här endast erinras om de betydande egendomarna i Östersjöprovinserna, härrörande från både De la Gardieska och Oxenstiernska sidan, samt om det senare förvärvade Krapperup, som förbundit hennes namn med den skånska stenkolsindustriens historia. Stora delar av året bodde hon i Stockholm, till en början i en malmgård på Söder, slutligen i Ebba Brahes bekanta palats vid Götgatan.

Efter makens död fortsatte Maria Sofia De la Gardie till en början att ägna sig åt sin hovtjänst — hon blev 1651 överhovmästarinna med 1,200 dlr i lön och fri kost på slottet. Sedan kommo krigsåren, som ej uppmuntrade till några nya och vittutseende företag. Men efter frederna 1660—61 blev det annorlunda. Näringslivets reorganisation blev nu ett huvudintresse, och tidens merkantilistiska strävanden riktade ej minst uppmärksamheten på förädlingsindustrierna. Maria Sofia De la Gardie rycktes med av de allmänna strömningarna och kastade sig in i en jäktande, mångfrestande verksamhet. I denna och i sina vittutseende godsaffärer kalkylerade hon dock alltför sangviniskt. Krigen på 1670-talet medförde även många svårigheter. Snart invecklades hon också i brödernas vidlyftiga affärer och i uppslitande arvstvister. Hennes ställning blev därför alltför ansträngd för att kunna uthärda reduktionens påfrestningar. Då hon 1694 avled, var hon ruinerad, bitter, uppgången i advokatyr och rättshaveri, förgrämd av sina missräkningar och märkt av sina strider.

*

Då Maria Sofia De la Gardie blev härskarinna på Tyresö, hade egendomen redan en industriell historia, som manade till företagsamhet. Till dess företräden hörde den goda tillgången på vattenkraft, lämpad för dåtida exploateringsteknik. Det var särskilt i Stockholmstrakten en avsevärd förmån, därom vittna såväl de ihärdiga försöken att utnyttja Norr- och Söderström som den betydelse, man tillmätte t. ex. Nacka- och Danviksfallen och Bornsjöns utlopp vid Vällinge. Till

samma klass hörde också Tyresöfallen. När man från Stockholm närmar sig Vendelsö, skäres landsvägen av en ganska bred å, som bildar utlopp för Drevvikens betydande och invecklade sjösystem och genom Långsjön går till sjön Flaten. Drevviken ligger ganska högt, 20 m. över havet, Flaten på nästan samma nivå. Från Flaten bryter sig vattnet genom ett smalt näs ut i Albysjön. På några hundra meter är fallhöjden här något mer än 6 meter. Fallet kallas på nyare kartor Nyfors, i äldre tider hette det Vättinge (Vättinge, [H]vi[t]tinge), ett namn som både genom de skiftande skrivformerna och genom förväxling med Vällinge kommit mycken förvirring åstad. Albysjöns utlopp, i gamla handlingar kallat Follbrinkströmmen, vänder sig först mot norr och söker sig sedan öster ut till Kalvfjärden, där den lilla ån utmynnar invid slottet. Dess längd är blott c:a 1 1/2 km. En bit från sjön bildar den ett mindre vattenfall. Otvivelaktigt böra vi till detta förlägga en kvarn, som i ett dombrev av 1409 uppräknas bland Tyresö härligheter. Redan tidigt uppmärksammades emellertid ett effektivare sätt att utnyttja den betydande nivåskillnaden mellan Albysjön och Kalvfjärden — c:a 13 1/2 meter. I öster når sjön nästan fram till en djupt inträngande vik av Kalvfjärden, och just här sänker sig berget, som avgränsar sjöbäckenet, ned till en låg tröskel. Denna är nu genombruten av det s. k. Uddbyfallet, uppenbarligen genom mänskligt ingripande. När detta skett, är ej känt. Dombrevet av 1409, som nämner Uddby gård, talar ej om något vattenverk med detta namn, men ett arvskifte av 1494 upptager jämte gården en kvarn räntande 16 mark. Räntans storlek visar, att det var en betydande anläggning. Enligt 1526 års ordning skulle adeln i rusttjänst utgöra en rustning för 66 2/3 marks ränta. Fallhöjden var emellertid så stor, att den icke effektivt utnyttjades av kvarnen. På den korta sträckan fanns plats för flera anläggningar i rad.

Något försök att utreda Uddby- och Follbrinkströmmarnas historia före Maria Sofia De la Gardies tid är här ej avsett. Antecknas må blott, att hennes svärfar, riksdrotsen Gabriel

Gustavsson Oxenstierna omkring 1620 lät Arent Slott bygga en papperskvarn bredvid mjölkvarnen i Uddbyfallet. Mäster Arent hade tidigare varit pappersmakare i Uppsala och fick nu till sin död njuta Uddbyverket för ett »skäligt arrende». Riksdrotsen välde emellertid ännu större planer. Den 27 mars 1633 propo-nerade han i rådet, »huruledes han ärnade att låta anrätta ett faktori vid Tyresjö, frågandes om han någre privilegia därtill skulle behöva. Ty på den ene sidan spelar Cronones rätt, och på den andre sidan adelige privilegia och friheter.» Per Brahe, som alltid en principfast väktare för dessa sistnämnda, replikerade genast, »att han må göra på sitt gods allt vad han vill, undantagandes det som vore jus majestatis», och ingen hade något att invända häremot. Icke desto mindre lär herr Gabriel 1636 ha utverkat ett privilegiebrev för sitt tillämnade faktori. Han kom emellertid aldrig att begagna sig av sin rätt. Då godset 1648 vid sonens död tillföll Maria Sofia De la Gardie, voro kvarnen och pappersbruket de enda anläggningar, som funnos vid Uddby. Om Follbrinkströmmen veta vi endast, att den några år senare var disponibel för nya projekt.

Gustav Oxenstierna, Maria Sofias man, synes vid Tyresjö ha börjat åtskilliga förbättringar, som fullföljts av änkan. För 1647 har jag ur räkenskaperna antecknat, att soldater röjt Stockholmsvägen, för 1649, året efter hans död, att en rad hantverkare, murmästare, plåtslagare och andra, betalats. Över huvud synes Maria Sofia ha intresserat sig för det vackra slottet, dess trädgårdar och dess skogar; framför allt var hon rädd om ekarna, särskilt i de närmaste omgivningarna, där hon tydligen räknade dem som omistliga prydnader. Däremot synes hon ej ha haft lust att betunga sig med egendomens skötsel. Medan landböndernas ränta själfallet uppbars för hennes räkning, var huvudgårdens jordbruk under hela hennes tid utarrenderat. År 1650 voro arrendatorerna Mäster Hans Hovslagare, Mäster Staffan Barberare och Mäster Filip Skräddare — namn representativa för den borgerliga miljö, inom vilken grevinnans ekonomiska verksamhet som vi skola finna till stor

Fig. 3. Maria Sofia De la Gardie. Ungdomsporträtt,
tillskrivet J. Elbfas. Tyresö slott.

del kom att röra sig. Att ur processakter och räkenskaper utdraga den fortsatta arrendatorslängden skulle föra på sidan om vårt ämne. För jämförelses skull bör däremot storleken av arrendet för huvudgårdens jordbruk här meddelas. På 1660-talet utgjorde det 400 rdr specie, evalverade till 700 dlr smt eller 1,800 dlr kmt.¹

Mot bakgrunden av dessa siffror får man först en konkret uppfattning av Uddby kvarnverks betydelse. Det var alltså en för tiden stor anläggning, med 6 par stenar (enligt arrendekontrakt omkring 1660) och riklig mäld från stockholmsbagarna. Till arrendatorns förmåner hörde nödiga boningshus, äng, ängshage, fiske och krog. Arrendet sattes 1651 till 350 rdr specie om året. Sedan en då påtänkt kvarn vid Follbrinkströmmen blivit byggd, höjdes det i december 1656 till 500 rdr specie, ett par år senare (1658) utkrävdes 450 rdr specie för endast Uddbykvarnen. Längre kunde dock ej arrendet hållas uppe vid denna höjd. Från 1661 utgick det med 400 rdr (= 1,600 dlr kmt). De siffror, som här meddelats, kunna kanske synas enformiga och torra. Men bakom dem döljer sig dock en ganska brokig och upprörd historia, med täta ombyten av arrendatorer, lagsökningar och hätska processer, vittnande om att grevinnan skruvat upp sina anspråk för högt. Först efter nedsättningen 1661 följde några lugna år, som synas visa, att arrendatorn gått i land med sina åtaganden.

Liksom kvarnen var även pappersbruket i Uddbyströmmen utarrenderat. Genom ett kontrakt av 1649 uppläts det för 66 rdr åt en Anders Dames, som äktat Mäster Arents änka. Bruket var då förfallet men skulle upphjälpas av Mäster Anders på egen bekostnad, dock med skyldighet för grevinnan att lösa byggnaderna vid dennes avträde från arrendet. Några år se-

¹ Relationen var alltså 1 rdr specie = 1 $\frac{3}{4}$ dlr smt = 4 $\frac{1}{2}$ dlr kmt. I andra kontrakt sattes riksdalern, som bör skiljas från specieriksdalern, till 4 dlr kmt. Den officiella kursen var 1660-64: 1 rdr = 1 $\frac{1}{2}$ dlr smt; 1 dlr smt = 2 $\frac{1}{2}$ dlr kmt; 1 rdr = 3 $\frac{3}{4}$ dlr kmt. Riksdalerns silvervärde var 4 kronor i vårt mynt. Kursen på riksdaler steg oavbrutet, mest i kopparmynt.

nare, 1657, innehades pappersbruket av en »pappersmakerska». Arrendet var då höjt till 100 rdr. Enligt vad pastor loci Petrus Brunius berättar i ett brev till grevinnans hovmästare Alexander de Cloux hade pappersmakerskan liksom mjölnaren svårt att komma ut med betalningen. Medan mjölnaren »förbannade sig kunna giva mer än 350 rdr om året», var pappersmakerskan visserligen ganska foglig, men redan vid årsskiftet har hon fått en efterträdare, kyrkoherden i Västerhaninge Carolus Laurentii, som påtagit sig att ge 100 rdr specie. Detta arrende kunde också senare bibehållas. Hur länge kyrkoherden fortsatte sin industriella verksamhet, känna vi ej. År 1662 hette pappersmakaren Mäster Johan, för mig känd endast därigenom, att han och hans hustru då i en formlig »revers» lova att ej ge anledning till vidare klagomål, samt genom uppgifter om hans byggnader vid bruket i ett syneinstrument av år 1673. Enligt detta bestod anläggningen av den av Mäster Arent uppförda papperskvarnen med dess maskineri, två gamla torkhus uppe på backen, ett myller av gamla och nyare bonings- och ekonomihus (7 stycken), brygga och en med plank avskild trädgård.

Även en sågkvarn påträffas nu i Uddbyströmmen. År 1672 var den så förfallen, att en ny måste byggas på dess plats; den bör alltså då ha stått i åtskilliga år. Åtminstone från 1650-talets mitt fanns vidare vid Tyresö ett tegelslageri, vars tillverkning i regel synes ha hållit sig kring 50,000 tegel men i varje fall ett år uppdrevs till över 70,000. Dess läge erfara vi 1672. Då uppbyggdes »ånyo» tegelladan vid Finnborg, ett torp vid Kalvfjärden snett emot slottet. Även brännvinsbränning bedrevs vid egendomen. Utgifter för inköp och inmurning av pannor och en hel del andra anläggningskostnader för bränneriet redovisas 1661—62. Senast 1662 var tillverkningen och försäljningen i gång. Samtidigt noteras halm till »svinläge i brännhuset». Man försummade alltså ej att tillgodogöra sig mäskan. En god avnämare hade man förmodligen i Tyresö krog, som var utarrenderad för 80 dlr kmt. Bland dess kunder märkes personalen vid det vantmakeri, vars öden här nedan

skola skildras, från »spinnarebarnen», som 1671 fingo för 70 dlr öl och spisöl, till hela raden av arbetare och arbeterskor graderna igenom. För deras skull var det tydligen också som en ny krog 1671—72 uppfördes vid Follbrinkströmmen med väg och bro från överskärarhuset — men härmed äro vi redan inne på historien om de nya industrier, som tillkommo under Maria Sofia De la Gardies tid.

I själva verket ha dessa nya industrier en kanske ännu förnämligare förhistoria än Uddbyanläggningarna. Det är till Vättingeströmmen, intresset här knyter sig. I det ovan åberopade arvskiftesinstrumentet av år 1494 möter Vättinge med en ränta av 4 mark, men någon upplysning om fastighetens art får man tyvärr ej. Detta gav f. ö. redan på 1600-talet anledning till beklaganden. Medan det från vissa håll gjordes gällande, att det blott var en jordäga, som omtalas 1494, sökte Maria Sofia De la Gardie med uppjudande av stor skarp-sinnighet bevisa, att lägenheten redan då varit ett vattenverk. Saken var nämligen den, att strömfallet på 1500-talet befinnes ha kommit i kronans händer. Utan att göra något försök att utröna, hur detta gått till, må här blott antecknas, att i kammararkivet befintliga handlingar för Nacka och Vättinge kronobruk, däribland en räkenskap av år 1596, röja ett mångsidigt utnyttjande av strömmen. Där fanns sålunda krutkvarn, smedja och såg. Huvudverksamheten höll dock på att överflyttas till Nacka, där en ny smedja uppbyggts och ej mindre än tre krutkvarnar voro i gång. Vid Vättinge arbetade endast krutmakaren och hans folk, timmermän och kolare. En rad notiser, som säkerligen skulle kunna sammanbindas till en enhetlig historia, visa att det ej var så lätt för kronan att tillgodogöra sig fallet. År 1620 var krutkvarnen överläten åt Anton Monier, i vår historia bekant som artilleriofficer och en mångsidigt utnyttjad kraft, år 1624 fick byggmästaren vid Stockholms slott Kaspar van Panten bl. a. två sågar och en kopparhammare i Vättinge ström i avräkning på sin lön. Redan året därpå gjordes ett försök att återuppliva den kombi-

nerade driften vid Nacka och Vättinge. Båda fallen upplätos nämligen den 18 april 1625 åt Abraham Werden för anläggning av ett kittel- och mässingsbruk. I privilegiet inbegreps rättighet att avröja de gamla anläggningarna. Medan mässingsbruket vid Nacka verkligen kom till stånd, synes emellertid Vättingefallet ej ha tagits i bruk. Krutkvarnen omtalas nämligen alltjämt, och 1636—43 strävade myndigheterna på olika sätt att bispringa Paridon von Horn, en av den stockholmska affärsvärldens mera framstående företagare, vilken jämte några participanter inlätit sig på att exploatera fallet.

Intet av de ovan uppräknade företagen och projekten fick någon betydelse för framtiden. Detta blev däremot fallet med en kopparhammare, som Mäster Märten Bertigh 1629 fick tillstånd att uppsätta. Enligt privilegiet behövdes anläggningen för att utslå takkoppar åt slottet i Stockholm och stå detta och »bysssegjuteriet» till tjänst. Sin egentliga uppgift fann den lilla hammaren dock i att betjäna kopparslagarna i Stockholm med kopparens uthamrande till lämpliga ämnen. Även en annan i Stockholm lokaliserad tillverkning tog på liknande sätt fallet i anspråk, nämligen vantmakerierna eller klädesväverierna. Sedan man uppfunnit att valka (det är krympa och filta) klädet i kvarnar i stället för att stampa det i tunnor, behövdes vattenkraft för driften. Vantmakerierna, d. v. s. etablissement, för vilka flera handvävare arbetade och som mera fabriksmässigt appreterade och färgade deras råvävar, hade vid denna tid ganska gamla anor i Sverige. På 1610-talet drevos flera dylika anläggningar för arméns räkning, och med de växande protektionistiska strävandena under merkantilismens tidsålder tilltog intresset för att ersätta importen med inhemsk klädes-tillverkning. Redan 1624, då planer voro uppe att inrätta ett »barna- och tuktohus» i Stockholm, införskrevo borgmästare och råd en tysk »tuktomästare» Jochim Fibrandt, som med sina vävare skulle hålla barnen till arbete. Det »filantropiska» uppslaget fullföljdes sedan av Stora barnhuset i Stockholm. År 1637 fick detta tillåtelse att sätta upp en valkkvarn i Vättinge

Transkription av Maria Sofia De la Gardies brev till rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie, våren 1664 (jämför nästa sida).

Monsievr mon bient aime frere

Däta ineslutne är di Conditioner som junghen begärrar. huar i mott han sigh obligerar sigh [!] att leferera så myke klädhe såsâm kronan behöfer ått soldateschan. så som han hafer lefereratt in asorttementerna före halpartten mindhre sâm dädh han nu hafer inleferera i kamaren för 10 mark allnen på $\frac{1}{4}$ års sichte att betalla och allti inuisningh rititt uedh leferansen på banken, såsâm iag nu håpass däta skall uara hanss Ms. och (landhe) rike nyttit ty ber iagh min k b. att iagh gönom hanss assistens kundhe erhåla dätta prefeleghe för migh och hånâm såsom och för di partisipanter han uill skafa och där i et Capitall af en 600000 rd. sätia mon chere frer vous m'obligerre par sesi infiniment ty iagh redha uärke aff slorfinan handhla hafer och där i gönom kan hafa en tämelli profit iagh hafer och talt uedh H. Knut Kurck och lagherfält uedh derass afresan och mente di att så myke hoss dâm stodh och såsâm dädh et magnafactur uore och kome undher Comerscolegio skule di atribuera där til nu ber iagh alenass min k b. och dädh sina där hoss göra uille, adiev mon chere frere oblige sellela qui mou-rera volontierement povr [vous] pour vous montrer que elle est

Vostre tres passione
et fidelle servant

M. S. DelaGardie

K b. lagha lite âm däta för i resa âm dädh är möielli och taller ue liunghen någhre ordh ty han har så bett migh lagha han måte hafa dän nådhen och få en audiens på en liten stundh.

Anm. Odat. egenh. original i riksarkivet. Maria Sofia De la Gardie försummade ej att utnyttja sin mäktige broders inflytande till förmån för sina ekonomiska företag. Det här återgivna brevet gäller utverkande av privilegier för Tyresö klädesmanufakturverk. De i brevet nämnda personerna äro Daniel Junge-Leijonanker (»junghen», »liunghen»), vantmakaren Anders Slorffs änka Kerstin Brenner (»slorfinan») samt presidenten, resp. vice presidenten i kommerskollegiet Knut Kurck och Israel Lagerfeldt. Den uppgivna kapitalinsatsen står såsom av framställningen framgår icke i någon relation till verkligheten. Måhända har det i hastigheten blivit en eller ett par nollor för mycket. För att belysa grevinnans personliga behandling av svenska och franska språken har transkriptionen gjorts bokstavstrogen; dock ha uteglömda prickar över å, ä och ö tillagts. Bilagan saknas vid brevet.

Monsieur mon bien aimé
 Dato me fläts är di Conditi fröer som
 iungfru begär. Sär: mätt som sigs oblige
 rar sig att lefverer på mig bläde på som
 Annan besäfer att Solihetjelen. så som som
 Jaser lefverett in afotte merkenna för
 fdparten minjere som, så som minjere
 in lefverer i kamaren för 10 mark allren
 på 2 onf sigt att behålla af allsi inuifing
 rititt ne lefverer på banken, så som iac
 in saps Dato skall vara saps N.S. af lade
 rike rititt vi har iac min R. B. att iac
 gämen saps affsterns bläde iac saps Datto
 pofse leyse för mig of saps på som of
 för di partipanten som vill fläsa of di
 i of Capital af en 600000 of saps som
 chere frer vax möbligere, par saps
 in finiment vi iac regis vande of
 sapsman saps saps of saps i gämen
 som saps en tancelt profit iac saps

Fig. 4. Skriftprov av Maria Sofia De la Gardie 1664. Riksarkivet. —
Transkription å föregående sida.

ström. Samtidigt fanns också på Kungsholmen ett vantmakeri, grundat av Mäster Anders Slorff (Schlorff), och denne benådades den 9 februari 1646 med enahanda förmån.

Vättinge ström låg mitt i Tyresödomänen. Dennas ägor nådde på båda sidor vattendragets stränder. Måhända är det därför ej för djärvt att antaga, att den av kronan uppmuntrade livliga verksamheten vid fallet icke varit odelat angenäm för godsägarna. Därmed vare emellertid hur som helst, känt är blott, att Gustav Oxenstierna kort före sin död utverkade ett donationsbrev på strömmen och kronans anläggningar vid denna till evärdlig ägo (13 november 1647). Donatarien dröjde ej att tillgodogöra sig sina rättigheter. Av Anders Bertighs efterleverska Anna, som nu innehade kopparhammaren, utkrävdes genast ett arrende av 200 dlr smt för strömmen. I gengäld fick hon ett tioårigt kontrakt (1648—58), men då detta löpte ut hade anspråken stigit. Maria Sofia De la Gardie begärde nu 200 rdr, hustru Anna klagade, att hon tvärt om behövde få arrendet sänkt: verket hade till följd av de senare årens torka lidit av vattenbrist; vid årets slut brukade knappast det gamla arrendet vara intjänat. Om somrarna, då vattnet tröt, skickade kopparslagarna sin koppar till Västerås för att utslås, endast om vintern, då sjötrafiken var spärriad, kunde hon påräkna litet arbete. Slutet blev, att hon för 240 dlr smt fick ett års förlängning (maj 1658—maj 1659); sedan ville grevinnan själv disponera fallet. Det återstod också blott för hustru Anna att avträda hammaren. För de inventarier, som grevinnan kunde bruka, fick hon 400 dlr kmt. Enligt köpekontraktet funnos då hammarkorsvirkeshus, 2 stugor och stall; vidare uppräknas bl. a. ässja, 2 vältar med tillhörande hjul samt en järnhammare med ambolt och städstubbe.

Köpeavhandlingen är daterad den 14 september 1659, men redan i augusti hade grevinnan börjat reparera. Det var likväl större planer hon hade i sikte, då hon skaffade sig fri rådgighet över vattenfallet. Från oktober 1659 finnes ett brev från

en Noach Örn, som erinrar, att han avtalat att arrendera strömmen för att där anlägga ett mässingsbruk. Planen hade emellertid mött betänkligheter i bergskollegiet, då den nya anläggningen befarades skola konkurrera med mässingsbruken i Nacka och Vällinge om skogen. Detta var dock enligt Örns mening en orimlighet. Grevinnan borde själv tala med presidenten. Om hon följt rådet och misslyckats eller andra hinder kommit emellan, veta vi ej. I varje fall kom planen ej till utförande. I stället fortsatte hammaren som förut att arbeta för de stockholmska kopparslagarnas räkning. För att trygga den mot konkurrens utverkade grevinnan den 5 december 1661 ett bergskollegiets privilegium med den värdefulla klausulen, att ingen finge bygga någon ny kopparhammare, som kunde konkurrera med hennes. Liksom övriga anläggningar var hammaren utarrenderad. Arrendet utgjorde länge 600 dlr kmt om året men nedsattes på 1680-talet till 500. Genom olika processer är det även i fråga om detta verk sörjt för att eftervärlden kan vinna en ingående kännedom om dess öden och de olika arrendatorernas vedermödor. Men utrymmet medger ej här någon redogörelse för denna långa och ganska invecklade historia.

I 1647 års donationsbrev på Vättinge ström hade inryckts ett förbehåll till fromma för Kungsholmsvantmakeriets valkvarn — barnhusets synes man ha glömt. Det vid upplåtelsen knutna villkoret är givetvis anledningen till att vi ej höra något om mellanhavanden med det slorffska manufakturiet. Den 8 februari 1663 köpte emellertid Maria Sofia De la Gardie av Anders Slorffs änka Kerstin Brenner — eller »Slorvinnan», som hon ibland får heta även i ganska officiella aktstycken — för 400 dlr smt hennes valkkvarn. Förklaringen till denna affär var otvivelaktigt, att grevinnan själv börjat tänka på att upptaga klädesfabrikation. Den 20 mars 1663 skriver en Sigfrid Höök till henne från Amsterdam, att »lakenberederiet» (d. v. s. klädesväveriet) vore »väl att practicera och i verket ställa, där man gode privilegier av H. K. M:t där å bekomma kunne»; 20,000

rdr kapital erfordrades. Höök hade tillskrivit sin broder därom men ännu ej fått svar. Det blev dock till sist andra bolagsmän, som togo upp planen tillsammans med Maria Sofia De la Gardie. Följande år finna vi henne nämligen associerad med ett par i vårt näringslivs historia ganska bekanta män, general-tullförvaltaren Vilhelm Drakenhielm och Daniel Young eller Junge, som han skrev sig själv, sedermera adlad Leijonancker. Den 11 mars 1664 utfärdade Kungl. Maj:t privilegium på ett vantmakeri för Maria Sofia De la Gardie »med någre dess participanter», och straxt därpå, den 25 mars, avslöto hon och de båda nyssnämnda bolagsmännen ett kontrakt om inrättandet av ett fullständigt manufakturverk med hus, plats och valkvarn till att väva, torka, överskära, färga och valka kläde eller desslikes manufakturer. Det nödiga kapitalet, 2,000 rdr pr lott, skulle inbetalas inom 8 dagar. Grevinnan skulle få 125 rdr specie om året för strömmen och tillhandahålla byggnader mot 6 % ränta å i dessa nedlagt kapital. Direktionen överläts helt åt Junges »försikt- och opriktighet».

Det egentliga vantmakeriet uppfördes i grannskapet av herrgården, de anläggningar, som krävde tillgång till vatten, vid Follbrinkströmmen. Husen blevo åtminstone med tiden ganska många. I ett kontrakt av 1687 nämnas vid strömmen valkvarnen, färgarens byggning med ett par bredvidliggande hus samt press- och överskärarehus. För vävarna funnos samtidigt 8 »trähus och bygningar» med 16 »stugor» stående »under bärgen». De skulle då flyttas till »ett annat bekvämt rum» och därvid sammanföras under en kroppås. Varje stuga skulle jämväl förses med en »kammare och farstuga», där hantverkarna kunde förvara ull och andra saker. Valkvarnen vid Follbrinkströmmen hade uppförts 1671; tidigare hade man betjänat sig endast av den slorffska valkvarnen i Vättingeströmmen, vilken alltjämt underhölls 1671 men senare torde ha nedlagts. Yrkesskickliga arbetare hade från början införskrivits från utlandet; senare erfara vi, att färgaren var engelsman. Tillverkningen synes ha börjat 1667 och 1668.

Ekonomiskt byggde man främst på kronan som understödsgivare och kund. Den viktigaste förmån privilegiet skänkte var en mycket avsevärd tullnedsättning för ull och färger och en väsentlig tulllättnad vid införsel av oberett, ofärgat kläde, ett halvfabrikat, som kunde erfordras för att bereda appreteringshantverkarna sysselsättning, innan väveriet kom i full gång. 1666 lades till de andra förmånerna frihet från lilla tullen, när manufakturiets produkter infördes i Stockholm, och då tullfriheterna 1668 indrogos, gjordes (5 maj) undantag för grevinnans manufakturer. Det värdefullaste var dock den säkra avsättning, kronoleveranserna garanterade. Den första ägde rum 1669 och omfattade drygt 22,600 alnar kläde, varav dock över 8,000 anskaffades från Lübeck. Då ingen leverans kom till stånd följande år, framkallade detta ett K. brev (7 nov. 1670), som visserligen lämnade ett med Tyresöbolagets konkurrent importören George Shutlewood slutet kontrakt orubbat men anbefallde att framdeles ge företrädare åt Maria Sofia De la Gardie och övriga svenska producenter.

I Vättingeströmmen funnos sålunda alltjämt endast två anläggningar, den bertighska kopparhammaren och den slorffska valkkvarnen. I början av 1670-talet företog sig emellertid Maria Sofia De la Gardie att där uppsätta ett tredje verk, nämligen en sämskmakeristamp. Den synes ha blivit färdig 1671 och utarrenderades åt sämskmakareämbetet i Stockholm. Det nya företaget var förbundet med en episod, som ej bör alldeles förbigås, då den på sitt sätt är belysande för de adliga herrskapens och ej minst grevinnans hänsynslöshet. Fastän barnhuset nedlagt sitt vantmakeri 1656, hade det ej uppgivit sina anspråk på vattenfallet. Det är säkert ingen tillfällighet, att dess valkkvarn besiktigades 1667, när grevinnans vantmakeri började komma i gång på allvar. Synemännen hade då mötts av det djupaste förfall, något brukbart fanns knappast kvar, en kopparhammare, som använts i valkkvarnen, hade någon företagsam person belånat för 5 dlr kmt! Under sådana förhållanden är det kanske icke alldeles obegripligt, att grevin-

nan helt enkelt förlade sin sämskmakeristamp till barnhusets kvarntomt. Men naturligtvis kände sig barnhuset kränkt. Direktörerna skyndade till men måste nöja sig med att konstatera och beskriva (1672). Andra tider stundade dock. Så snart Karl XI:s reduktion tagit sin begynnelse, fäste Stockholms magistrat, som hade inseendet över barnhuset, reduktionskollegiets uppmärksamhet på den bortsnappade kronolägenheten. Barnhuset hade, uppgavs det, nu ånyo börjat med vantmakeriet och behövde följaktligen fallet. Grevinnan protesterade av alla krafter, men kollegiet gav barnhuset rätt (15 maj 1682). Icke desto mindre förblev stampkvarnen på sin plats. År 1690 bragtes saken åter på tal, men alltjämt utan resultat, grevinnan förnyade 1693 kontraktet med sämskmakeriämbetet för tio år. Arrendet var 600 dlr kmt om året. Anläggningen visade sig livskraftig. På den 1748 upprättade kartan finnes sämskmakeristampen kvar, och vägen från fallet till Tyresövägen kallas här »Sämskmakarvägen».

Att det redan 1651 talas om en kvarn, som skulle byggas vid Follbrinkströmmen, och att den 1656 var färdig och då till en början utarrenderades tillsammans med kvarnen i Uddby, är redan nämnt. Ehuru sammankopplingen av de båda verken snart upphörde, drevs Follbrinkskvarnen alltjämt i början av 1660-talet. I 1656 års arrendekontrakt hade det varit tal även om andra anläggningar i strömmen, men innan man kom från planer och ord till handling, behövdes det en stark yttre impuls.

En dylik erhöll Maria Sofia De la Gardie genom en badresa till Aachen, som hon företog 1664, kort efter undertecknandet av kontraktet om vantmakeriet. Vägen lades över Holland. Vad hon där fick se av dess mångsidiga och livskraftiga industri eggade starkt hennes företagareinstinkter. Efter hemkomsten nästan trängdes projekten med varandra. Mot slutet av 1660-talet möter sålunda en ganska utvecklad linneindustri vid Tyresö. Garnet kom åtminstone delvis från Östersjöprovinserna. I 1669 års räkenskaper namngivas två linvävare, Evald Seger och Jurgen Scharis, 1672 förekommer en Erik Nilsson.

Sistnämnda år omtalas två »linvävarestuvor», den ena »på huset», den andra »på bruket». Vid blotta projektet stannade däremot ett par andra planer, att anlägga ett vapenfaktori och ett porslinsmakeri, grundat på importerad »Delferporcelinjord». Man kom ej längre än till utverkandet av privilegiet. Efter hörande av kommerskollegiet gavs det beredvilligt den 19 december 1665, ehuru den planerade vapentillverkningen icke stod i bästa samklang med det monopol, som tidigare tillerkänts Rademachers faktori i Eskilstuna.

Privilegiet meddelade emellertid ännu ett tredje tillstånd, som visade sig fruktbärande, nämligen att upprätta ett oljeslageri. Om man får döma av den utsträckning, vari lin- och hampfrö under 1600-talet utskeppades t. ex. från Östersjöprovinserna, hade exploateringen av fettrika fröslag nått en ganska stor betydelse i det dåtida Europa. I Sverige skall dock enligt Maria Sofia De la Gardie före denna tid intet oljeslageri ha funnits. Samtidigt med henne hade även en Stockholmsborgare, rådmannen Hans Kohlmeter, kommit på tanken att upptaga oljetillverkning och liksom hon fått K. M:ts nådiga privilegium på ett oljeslageri. Man fann det emellertid klokast att samverka. Den 20 mars 1666 träffade privilegieinnehavarna och direktören vid Tyresö vantmakeri Daniel Junge ett avtal, varigenom de förbundo sig att tillskjuta 1,000 rdr (5,000 dlr kmt) var för anläggande av en oljekvarn. Verket anlades vid Follbrinkströmmen. Ström och tomt skulle tillsläppas av Maria Sofia De la Gardie, som härför tillförsäkrades en avgift av 120 rdr om året. Hela förvaltningen, tekniskt och ekonomiskt, överläts åt Kohlmeter och Junge eller Leijon-anker, som han nu bör kallas. Ytterligare förädling, särskilt anläggning av ett såpsjuderi, ställdes i utsikt, så snart man kommit i gång. Byggnadsarbetena började genast. Redan 1667 omtalas en oljeslagare av holländsk extraktion. En avräkning 1669 visar, att verket kostat inemot 15,500 dlr kmt, varjämte på tillverkningen uppstått en förlust av nära 5,500 dlr kmt. Grevinnan och Kohlmeter hade båda mer än fullgjort sina för-

Fig. 5. Vättinge (Nyfors pappersbruk). Foto omkring 1920-talets början av S. Ambrosiani.

pliktelser, varemot Leijonancker visat sig ointresserad. Skötselns hade helt fallit på Kohlmeter. På grund av det otillfredsställande resultatet hade verket fått stanna. Oljeslagaren »skriade och ropade», han måste ha pengar, annars svalt han ihjäl.

Kohlmeter var emellertid beredd att göra ännu ett försök. Genom kontrakt av den 1 maj 1670 övertog han på 14 år oljeslageriet och fallet mot 130 rdr specie om året. Såpsjuderi fick anläggas, andra nya verk desslikes, om de kunde drivas med samma ström som oljeslageriet och utan att prejudicera anläggningarna vid Uddby eller den valkkvarn, som just då byggdes i Follbrinkströmmen. Arbetet kom nu åter i gång och den stackars oljeslagaren fick det tydligen bättre; år 1671 lät grevinnan honom taga en tunna öl hos krögaren till sitt bröllop. Oljeslageriet betygas ha varit »vackert», och oljan såldes i egna bodar i Stockholm.

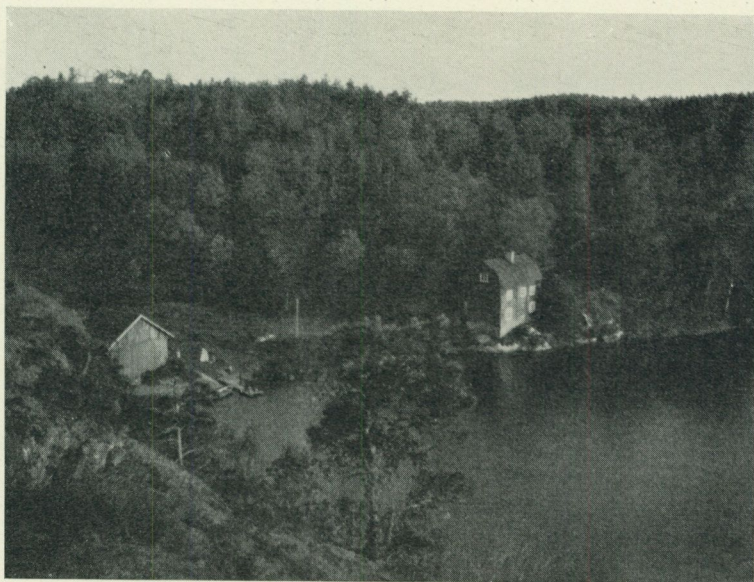

Fig. 6. Uddby kvarn. Foto från 1890-talet av H. K. H. Prins Eugen.

Om Kohlmeters andra tilltänkta verk höra vi ej något de följande åren, men i det hela hade Follbrinkströmmen nu en stor tid. Vid eller i närheten av fallet lågo ju utom oljeslageriets vantmakeriets byggnader, och där reste sig också den nya valkkvarnen och den nya krogen. Ett arbetslag av dalkarlar utförde omfattande rensnings-, diknings- och vägarbeten. Dammen reparerades 1672. Helt visst rådde ett ovant liv och stor rörelse vid det lilla fallet, kring vilket så många planer länge utan resultat välvit sig. En olägenhet visade sig dock snart. I Kohlmeters kontrakt skymta redan farhågor, att konkurrens om vattnet skulle uppstå mellan anläggningarna vid Uddby och vid Follbrinkströmmen. År 1676 var tvisten i full gång. Mjölaren vid Uddby igenkastade då ej mindre än fyra gånger i rad oljeslageriets damm för att reservera vattnet åt sig, och oljeslageriets innehavare — det var tre borgare, som tydligen arren-

derade det av Kohlmeter — klagade överljutt. Längre fram uppkommo även de sedvanliga tvisterna med Kohlmeter, som alltjämt svarade för arrendet och eventuellt även återtagit verkets drift. Grevinnan var förbittrad över att det så ofta omtalade såpsjuderiet ej kommit till stånd och skaffade sig 1682 kvarstad på Kohlmeters egendom för 3 års oguldet arrende. Oljeslageriet överlevde emellertid krisen. År 1695 var det alltjämt i gång, och då hade även såpsjuderiet blivit byggt.

Början av 1670-talet är Tyresöindustriernas glansperiod. En hel rad företag voro då samtidigt igång: Vantmakeriet med sina två valkkvarnar i Vättinge- och Follbrinkströmmarna, kopparhammaren och sämskmakeristampen i Vättingeströmmen, oljeslageriet i Follbrinkströmmen, pappersbruket, sågen och kvarnen i Uddbyströmmen, tegelslageriet, bränneriet och kroger samt linneväveriet. De flesta industriernas öden ha vi mer eller mindre fullständigt följt fram mot slutet av Maria Sofia De la Gardies levnad. Endast om vantmakeriet och Uddbyanläggningarna måste några tillägg göras. Vi lämnade vantmakeriet, då kronoleveranserna kommit igång 1669 och ett kungl. brev på hösten 1670 i protektionistiskt syfte tryggt företaget mot konkurrensen från de av George Shuttlewood företrädde importörerna. De följande åren ägde åter stora affärer med kronan rum. 1671 levererades över 21,600 alnar, varav dock över 10,000 från Lübeck, 1672 nådde man upp till över 22,000 av egen tillverkning. Ännu större avsättningsmöjligheter synas dock ha funnits. Oaktat den växande produktionen petitionerade grevinnan ivrigt att få tillgodonjuta den nu återkallade rättigheten att införskriva vitt oberett kläde. Det var, sade hon, nödvändigt för att kunna ge den dyra engelska färgaren och beredaren med deras gesäller arbete: själv skulle hon också därigenom få tillfälle att sortera sin bod — hon har sålunda sålt även i minut — och förtjäna en liten daglig penning, medan hon väntade på de tröga betalningarna för kronoleveranserna (1672—73).

Trots den obestridliga uppblomstringen hade emellertid

vantmakeriet sett sin bästa tid. Det ursprungliga bolaget befann sig redan i upplösning. När och hur Drakenhielm drog sig tillbaka, känna vi ej. Vad åter Leijonancker beträffar, berodde hans nyss omtalade likgiltighet för oljeslageriet icke på någon tillfällighet. Senast 1668 hade han börjat anlägga ett vantmakeri på Södermalm och hade sålunda egna intressen på annat håll att tillvarataga. För grevinnan gällde det därför att skaffa sig nya förbindelser. Hon hade också redan funnit sin man. Den 1 maj 1672 arrenderade hon för 450 rdr specie ut Tyresö herrgård åt köpmannen Alexander Waddal, och den 16 juli övertog denne därjämte för 500 rdr specie alla anläggningarna vid Uddby med rätt att bygga en ny såg och andra verk. Maria Sofia De la Gardie har presenterat honom som en betydande kapitalist, vilken i själva verket gjort de största klädesleveranserna under det kontrakt, som ingåtts av hennes konkurrent »Skötelvort» — för att använda hennes originella stavning. Av Waddal väntade hon sig därför stora kapitalinsatser för vantmakeriet. Pengar fick han också släppa till, mer än han i längden hade lust med. Redan 1673 reste han sin väg, och hans mellanhavanden med grevinnan avvecklades i föga angenäma former.

Vid Uddby efterträddes Waddal av ett par stockholmsborgare, Johan von Bremen och Johan Clapmeijer, som dock ej gingo i land med arrendet (500 rdr specie). Sedan von Bremen nybyggt pappers bruket — det lär, särskilt i betraktande av den nu framträdande konkurrensen från en rad andra pappersbruk, ha tilltagits för stort — överlät han sin lott åt en annan Stockholmsborgare, Gerhard von Swindern, måhända en son till den i tjärhanteringen verksamme Hans von Swindern, vars namn fortlever i Swindersvik. Swindern och Clapmeijer började inom kort klaga över vattenbrist på grund av den nyss berörda konkurrensen om vattnet med oljekvarnen i Follbrinkströmmen, Clapmeijer rymde snart landet, och mellan grevinnan, Swindern och den i sista hand för arrendet ansvarige von Bremen uppstod en härva av processer, som vi

här ej kunna följa. Till avslutning på Uddbys historia under denna stormiga tid må blott hänvisas till en »mahlboock» från åren 1686—88, som blivit bevarad bland Maria Sofia De la Gardies papper. Av denna framgår, att mjölnarämbetet i Stockholm fortfarit att flitigt anlita kvarnen och att dess mälld alltjämt var betydande.

Wantmakeriets historia blev ännu mindre uppbygglig än Uddbykvarnens. På hösten 1672 förliste en skuta med kläde, som Maria Sofia De la Gardie avsänt till Narva. Som hon åtagit sig att verkställa leveransen på egen risk, drabbades hon av förlusten och tog illa vid sig. Samtidigt oroades hon även av konkurrensen med Leijonancker, vilken 1672 begärt att få göra klädesleveranser till armén och till följd av sina tillverkningars lovande kvalitet rekommenderats till »kronans faktor» med rätt »att betjäna Kungl. Maj:ts hov och militie-stat». 1673 kom ännu en kronoleverans på nära 30,000 alnar till stånd, men nu hade grevinnan tröttnat. På hösten arrenderade hon ut vantmakeriet åt kommissarien Frans Zink. Betydande kronoleveranser gjordes även 1674, som det vill synas under Maria Sofia De la Gardies namn, men själv betraktade hon sig som skild från företaget. Ej heller Zink hade lycka med sig. Hans arrende, 600 rdr specie, var också otvivelaktigt för högt. Resultatet blev åter en bitter och segsliten process, i vilken även Waddal och handelsmannen Wellam Helleday, vilken 1672 varit Waddals participant, inblandades.

Medan man tvistade, förföll vantmakeriet. För att hjälpa upp verket, arrenderade Maria Sofia De la Gardie den 21 mars 1687 ut det till Jakob Gavelius(-Lagerstedt) för en måttlig avgift, endast 1,200 dlr kmt. Själv åtog hon sig också att grundligt reparera och bygga om. Därmed gick det likväl trögt. Gavelius och hans folk slog sig till en början ned i olika lägenheter på slottet och i oljekvarnen, där de i hög grad incommoderade grevinnan. När husen sent omsider blevo färdiga, hade han fått nog. Sedan Leijonancker 1688 avlidit, övertog han dennes vantmakeri och flyttade rörelsen till Barnängen. I

samband därmed utrymdes vantmakeriet vid Tyresö. En bidragande orsak till avflyttningen var, att kommerskollegiet börjat ställa sig principiellt avvisande mot fabriksanläggningar på landsbygden. Grevinnan protesterade, men förgäves. Då arrendet 1691 utgick, lät Gavelius henne sitta där med sin stora »byggningsbekostnad», oaktat meningen varit, »att ett gångande klädesverk skulle vid Tyrsjö förbliva». Endast valkkvarnen behövde Gavelius, men denna lejde han, då han skickade ut något att valkas. År 1695 var valkkvarnen vid Follbrinkströmmen alltjämt igång — den vid Vättinge synes däremot fortfarande ha varit nedlagd — och även färgeriet drevs då. Men om något klädesväveri vid Tyresö tala källorna ej längre.

I sin panegyrisk levnadsteckning över Maria Sofia De la Gardie skriver Wieselgren: »Att döma av den brinnande iver, varmed grevinnan Oxenstierna (Maria Sofia De la Gardie) strävade att från fåfänglig ståt leda kapitalerna till en för land och folk nyttig verksamhet, synes verkligen en större lycka kunnat uppkomma, om hon som änkedrottning deltagit i Sveriges regering under Karl XI:s minderårighet, än därav att Hedvig Eleonora deltog däri.» Hela reflexionen vilar på ett misstag, en förväxling av tronföljaren Karl Gustav och en utländsk ädling, hertigen av Croy, vilken en tid vistades vid Kristinas hov och då reflekterade på den unga, rika och sköna änkegrevvinnans hand. Men även om så ej vore, skulle tankegången hänga i luften. Intresse, vissa uppslag och en rörlig verksamhetslust kan man ej fränkänna Maria Sofia De la Gardie. Men i företagens ledning hade hon föga del, hennes insatser voro små och den byggnadsskyldighet, vari de merendels skulle bestå, fullgjorde hon såsom processakterna visa alltför ofta trögt. Väsentligen te sig hennes många industriella företag som arrendespekulationer. Som sådana ledo de uppenbart av att hon med hjälp av den monopolställning, bristen på vattenkraft i Stockholms omgivningar skänkte henne, pressade upp sina anspråk alltför högt. De verkliga aktörerna i

skådespelet voro de stockholmska affärs- och yrkesmän i mer eller mindre framskjuten ställning, vilkas initiativ, yrkeskunnighet och kapital voro den drivande kraften i företagen. Ur denna synpunkt ge industrierna vid Tyresö under Maria Sofia De la Gardies tid ett ganska intressant bidrag till Stockholms ekonomiska historia. Som alltid då det gäller äldre svensk förädlingsindustri måste man blott hålla klart för sig, hur verkligt små måtten voro. Det har hela tiden endast varit fråga om hantverkerier, av ringa betydelse för landets näringsliv i stort i jämförelse med jordbruket och exporten av metall-halvfabrikaten — också detta en erinran om överorden i Wieselgrens lovtal.

Den tydliga tillbakagång i industriföretagen vid Tyresö, som skönjes under Maria Sofia De la Gardies sista tid, var ingalunda början till slutet. Så länge vattenfall av den storlek, vi här ha att göra med, betydde ett väsentligt tillskott till Stockholmstraktens krafttillgångar, fortsatte den trägna exploateringen genom olika småindustrier. När vi nu söka oss ut till dessa trakter, är det för att hämta vederkvickelse i en frisk, fågringsrik natur, som ganska obesträtt återtagit herraväldet vid de vackra sjöarnas stränder. Men till omväxling kunna vi vid fallen leta efter märken av gammal näringsflit eller i fantasien fylla tystnaden med de växlande ljuden från hjul och primitiva maskinerier, befolka vägarna med spannmåls-, klädes- och läderforor, följa mästarnas och gesällernas mångahanda id och till äventyrs rasta med dem och körkarlarna i krogkamaren. Det saknas ej alldeles antydningar om att den förplägnad, som där vankades, i must och kraft överträffat vad som bjudes oss, när vi nu vid »kaffe och läskedrycker» vänta på bussen.